

Milyenek a románok?

Irodalom és sztereotípiák

„A sajtóságos tarifa, melyet a török a legutóbbi háborúban a foglyok váltságdíjára megállapított: mely szerint egy német lovas katona 5 forint, egy magyar gyalogos 3 forint, egy huszár 10 forint, egy havasalföldi 8 garas.”

Jókai Mór: És mégis mozog a föld

Gyermekkorom székelyföldi városkájában alig volt közvetlen kapcsolat a románokkal*, elszigetelt félmondatok formájában mégis mindennap kaptam valami más információt, mint amit a televízióból, a filmekből és az iskolából tudtam meg róluk. Nem mondhatnám, hogy volt már egy szamizdat román-képem, melyet kiegészíthettem volna, amikor a fentebb mottóként használt szöveget a könyvben aláhúztam, de mindenképpen sajátos hatással lehettek rám akkoriban Jókainak ezek a sorai, ugyanis nem volt szokásom aláhúzogatni az olvasmányaimban. Minden bizonnyal megváltoztatta az akkori, a románokról alkotott elképzelésemet. Nagy író írta, olyan dokumentumot idéz (a Csittvári krónikát), amely számszerűen értékeli a románok és a magyarok közti különbséget, 10 forint/8 garas, a magyarok javára (egyértelmű volt számomra, hogy ha huszár, akkor magyar). Ki tudja, hogy hány, ehhez hasonló olvasmányélmény rakódott le bennem, és milyen formában? Mindenképpen erre is szerettem volna választ kapni, amikor a magyar irodalmi alkotások román-képével kapcsolatos kutatásba kezdtem. Mivel még csak az első pár lépést tettem meg, nem annyira a kutatás eredményeiről, inkább elméleti és módszertani keretéről, illetve jelentőségéről szeretnék egy pár sort előrebocsájtani.

Abból a kérdésből kiindulva, hogy mi a különbség az egyes irodalmi művek akkori olvasata és a mostani olvasat között, két ideáltípust körvonalaztam: a laikus és a beavatott olvasóét.

A kettő között az a lényeges különbség, hogy a laikus olvasó a szöveg szolgáltatja információkat (még akkor is, ha tudatában van annak, hogy csak fikcióról van szó) közvetlen módon éli meg és értékeli. A beavatott olvasó az irodalmi szöveget közvetett módon értékeli, azoknak a konvencióknak a szempontjából, melyek az adott szövegtípusra érvényesek, és amelyek ismeretében válik, válhat valaki beavatott olvasóvá.

A beavatott olvasók esztétikai, irodalomtörténeti, stilisztikai esetleg történelmi és szociológiai ismértékek s értékek alapján értelmezik és értékelik a különböző irodalmi termékeket. Ezek az értelmezések és értékelések, az irodalmi termékeknek a beavatott olvasókban hagyott lenyomatai könnyen nyomon követhetők, azonosíthatók, elég, ha az irodalomkritikára, műelemzésre stb. gondolunk.

Jóval nehezebb a laikus olvasókban hagyott nyomot kimutatni, de ha abból indulunk ki, hogy a laikus olvasó a mindennapi tapasztalatokhoz hasonló módon éli meg és értékeli az olvasmányt, akkor fontos elméleti támpontot jelent a szociálpszichológiának a percepcióra, a kategorizálásra, a tipizálásra és az előítéletekre vonatkozó szakirodalma, ezekre támaszkodva körvonalazható az a kép, amely kialakulhat az olvasóban.

Ebből kiindulva a kutatás a laikus megfigyelő percepciók sajátosságaira, valamint az irodalmi mű jellegzetességeire támaszkodva próbálja feltárni a magyar irodalom különböző alkotásaiban körülírt román-képet.

* Jelen írásban a román jelzőnek kollektív főnévi használatát mindenütt kurziválom, mivel ezzel az etnonim megjelöléssel célzok a kollektív jelzők használatának veszélyes voltára. (A szerző)

Az irodalomoktatás funkciója, hogy beavatott olvasókat formáljon olyan háttérinformációk szolgáltatásával, melyek segítségével az olvasó kisebb-nagyobb mértékben képes a szöveget közvetett módon is olvasni. Ez kiemelkedő fontosságú lehet az irodalmi művekben, a különböző etnikai csoportokról körvonalazott kép esetében, ugyanis a másiktól alkotott kép könnyen válhat a sztereotípiák és ezáltal előítéletek forrásává.

Ez könnyen előfordulhat. Elegendő, ha a gondolkodási folyamat egyik fő jellemzőjét, a gazdaságosságot vesszük figyelembe. Ugyanis a percepció és a reprezentációs folyamatokra jellemző jelenségek, a kategorizálás, a tipizálás egyszerűsíti azt, „ami egyébként az adatok túláradó bősége volna, és gazdaságosabb, koherensebb ismeretekhez juttat bennünket”. (1) De mivel mind a kategorizációs séma, mind a sztereotípiá ugyanazon funció megnyilvánulása, könnyen megtörténhet, hogy a naiv olvasó által kialakított kategorizációs sémák sztereotípiákká alakulnak át, egy észlelési – és ebből eredő értékelési, viszonyulási – torzulást eredményezve.

Ez a folyamat a *román-kép* esetében könnyen lejátszódhat, mivel a médiumokban, a közhangulatban túlnyomórészt a román-magyar viszony feszültségei kapnak hangsúlyt. Tehát a *román*, ha nem is potenciális ellenségként, de mindenképpen negatív szereplőként van jelen a (magyar) köztudatban.

A prototipikus személyiségpercepció kapcsán létező elméleti háttérre támaszkodva, megpróbáltuk azonosítani azokat a tényezőket, feltételeket, amelyek hozzájárulhatnak egy sztereotíp kép kialakításához.

A *románokról* (másokról) írt általános jellemzéseket nem tartjuk fontosnak kiemelni, hisz ezek a legegyszerűbben azonosítható részek. Olyan helyzetet elemzünk, amely esetében nem ilyen nyilvánvaló a sztereotípiá, nehezebben azonosítható, de ugyanolyan képet körvonalazhat, mint a tételes, egyértelmű jellemzések.

Ebből a szempontból a másik csoporthoz tartozók azonosíthatósága lényeges tényező, hisz csak az egyértelműen azonosítható hovatartozás alapján lehetséges egy átfogó kép kialakítása a másik csoportról. Ez történhet:

- az illető csoport nevének a használatával – oláh, román -etnonim;
- tipikus nevek használatával (lásd *Jókainál*: Anica, Pavel, Onuc – a Szegény gazdagokban, Sange Moarte – az Erdély aranykorában);
- hangzásukban romános nevek használatával (*Tamási Áron*: Ábel az országban – Fuszulán és Surgyelán);
- úgy, hogy a másik csoporthoz tartozók sajátos idegen szavakat használnak vagy helytelenül beszélnek magyarul (az Ábel az országban a megzavart Tatár komiszár – akiről eladdig nem lehetett tudni, hogy milyen nemzetiségű – románul kiált fel „Csehi dráku” [397]) (2);

– keret besorolással, általános megjelöléssel. Például *Jókai* Erdély aranykorában a Marisel „kis oláh falu” lakóinak a bemutatása. A szerző jelzi, hogy minden lakos román, tehát a különböző megnyilvánulások, leírások sajátosan *románok*.

Sajátos jelentősége van a hovatartozásjelzők (főleg az etnonim) gyakoriságának.

A másik szerepeltetése, a másság (mint máshova tartozás) kiemelése még nem jelent tipizált képet. Ennek alapvető feltétele, hogy a célcsoportba tartozó, oda egyértelműen besorolt személyek, különböző tulajdonságdímeziók mentén körvonalazódó személyisége nagy vonalakban hasonló legyen. Tehát a különböző tulajdonságdímeziókat leíró kategóriák befoglalhatóak legyenek egy általánosabb, közös kategóriába.

A prototipikusságot a következő tulajdonságdímeziók mentén elemezhetjük:

- 1) külső megjelenés (fizikai-antropológiai jellemzők, öltözet, környezet);
- 2) szocióökónómiai helyzet, vagyis a relatív társadalmi pozíció (pl. az Erdély aranykorában szerepeltetett románok mind alacsony társadalmi státusba sorolhatóak be – szolgák, pásztorok, egyszerű hegyilakók);
- 3) erkölcsi, személyiségi jellemzők: jellemvonások, megnyilvánulások;
- 4) világ- és társadalomszemlélet (pl. mély vallásosság, sajátos hiedelmevilág stb.).

A felvonultatott szereplők megnyilvánulásait, jellemzőit a legkézenfekvőbb kategóriák segítségével írjuk le, és összehasonlítjuk, kiemelve az ismétlődő vonásokat, tulajdonságokat.

Amennyiben több ilyen találunk, feltehető egy sztereotíp kép kialakulásának a lehetősége. Kiemelkedő szerepe lehet azoknak a szituációknak, amikor a másik csoporthoz tartozó személyek helyzetek egész során át erőteljes módon a leginkább tipikusnak tartott jellemzőnek megfelelően nyilvánulnak meg (a későbbiekben bemutatunk egy ilyen példát). Külön jelentősége lehet az olyan helyzeteknek, mikor az ilyen megnyilvánulás, viselkedés nem megszokott, nem kapcsolható az illető személy addigi megnyilvánulásaihoz, vagy az illető szituációhoz (vagyis a nem normatív helyzetekben) (3), erre is bemutatunk egy példát az elkövetkezőkben.

Ezek ismeretében, nézzük meg az Ábel-trilógia első két regényében körvonalazott *román-képet*, illetve ennek egy-két jelentősebb vetületét.

A regényben szereplő románok egyértelműen azonosíthatók, annak ellenére, hogy a szerző több besorolási, azonosítási lehetőséget használ:

– „román úr, kit Fuszulánnak hívtak” [130], „Egy szigorú román csendőr” [140] (Surgyelán): etnonim használata (tipikus, román hangzású név);

– a már említett Tatár komiszár esete, ki meglepetten kiált fel: „Csehi dráku!”: nyelvhasználat;

– az Ábelt igazoltató rendőr: „Minek itt aluszol, hé!”, „Hol van igazolvány?”: helytelen magyar beszéd.

A másságot ennél jóval kifinomultabb formában is jelzi a mentalitásbeli különbségeknek betudható kommunikációs zavarok bemutatásával.

Főleg az első regényben (Ábel a rengetegben), a saját csoporthoz tartozókkal folytatott párbeszéd tipikus, megfelel a székeleyekről alkotott képnek: agyafúrt, csavaros gondolatmenet, néhol már-már metaforikus fordulatokkal.

Ez a beszédstílus nem bizonyul működőképesnek a románokkal folytatott beszélgetésekben, és zavartságot jelző, sajátos reakciókat vált ki: „*Amikor ilyeneket feleltem, Fuszulán mindig jól megnézett engem, s látszott rajta, hogy nem tudja: komolyan beszélek-e vagy az ő szőre ellenében*” [131]

Surgyelán esetében ez a kommunikációs zavar jóval hevesebb reakciókat vált ki: „*Hát téged Izidórnak hívnak? – kezdte a tréfa szárnyát is billegtetni.*

– Engem hívhatnának annak is, annyi bajt láttam eddigelé.

Erre valami okból, hirtelen felugrott, s mindjárt vastagra fogta a dolgot, mert megragadta a nyakamat:

– Nem megmondod a nevedet!” [157]

Ha figyelembe vesszük, hogy az ízes szófordulatokkal és szellemes csapdákkal tarkított párbeszéd a főhős talán legkedveltebb jellezője, a tipikus „székelység” megnyilvánulása, egyértelmű, hogy ezeknek a reakcióknak sajátos, elhatároló szerepe van. Arról ne is beszéljünk, hogy milyen módon lehet ezeket értékelni.

Ami a különböző tulajdonságdimenziókat illeti, talán a legszembeesőbb a szerepeltetett románok szocióökonómiai helyzete. Majdnem mind állami alkalmazottak, különböző rendű-rangú tisztségviselők, vagy legalábbis kapcsolatban állnak valamiféle állami intézménnyel:

Fuszulán – a katonaság számára szeretne fát vásárolni;

Surgyelán – csendőr;

A bakter – a román állami vasútak alkalmazottja;

*Tatár komiszár*ról kiderül, hogy román.

A padon alvó *Ábelt* igazoltató (és felpofozó) csendőr úgyszintén román.

Még a postás is az, aki az Ábelt hazahívó táviratot hozza: törve beszél magyarul. Kevés kivétellel, minden szerepeltetett állami hivatalnok, tisztségviselő román, az erőszakszervezetek (katonaság, csendőrség) alkalmazottai vagy megbízottai azonban kivétel nélkül mind románok. Ez lényeges és ismétlődő motívum, amely tipizálásra adhat alkalmat.

A személyiségi, morális jellemzők esetében talán a *gőgös úrhatnámság* kategóriával körvonalazható megnyilvánulások nyújtanak lehetőséget a tipizálásra. Talán ez az a domináns kategória, amely köré felépül az Ábel-trilógia első két regénye alapján körvonalazható román kép.

Vegyünk sorra néhány, jellemzőnek tartott helyzetet:

Fuszulán „bőséges nyomatékka eláradta, hogy nagyobb mennyiségben szeretne a katonaság számára fát vásárolni”, ám „más tekintetben is pazarló módon viselkedett, mint-ha meg akarná venni az egész Hargitát.” [130]

Surgyélán „odalépett nagy nyersen a ház ajtajához és a fegyver agyával olyat húzott rá, hogy az ajtó egyik deszkája nyomban beszakadt” [142], majd „a fejét büszkén felve-tette, és hadvezér módjára bement a házba.” [143] Ezt követően elfoglalja Ábel ágyát, és – annak ellenére, hogy hivatali küldetése a főhős védelmezése is – teljhatalmú úrként osztogatja a parancsait. „Tej kell! – parancsolt rám ismét.” [153]

Még az Ábelrel szemben megnyilvánuló emberséges gesztusa is a kényszerhelyzet számlájára íródik: „Tudtam, hogy a közös betegség és a ránk ömlő tél tanították meg így beszélni.” [177]

Tovább lehetne sorolni az ilyen és ehhez hasonló gesztusokat. Mindenképpen érde-mes felidézni az egyik legpregnansabbat. „Surgyélán már egészen bele is találta magát a püspökségbe, mert ültéből felém nyújtotta kegyesen a kezét, s azt mondta:

– Csókoljad meg!” [210]

Mindezek a gesztusok, történetek, melyek csak a szerepeltetett románoknál nyilvánul-nak meg, az olvasóban könnyen kelthetik azt a benyomást, hogy ezek a tulajdonságok általánosan jellemzik a románokat.

Ez még nyilvánvalóbbá válik, ha figyelembe vesszük a bakterrel történeteket. A találko-zásuk és a beszélgetésük teljesen normális hangnemben folyik. Mi több, a bakter „érti a szót”. A társalgás stílusa egészen székelyes. Még az sem okoz zavart, amikor a vasutas az első világháború győztesének, tehát románnak mondja magát. A változás szinte sokk-szerűen áll be, mikor a bakter hirtelen felcsattanással félbeszakítja Ábel diskurzusát: „Kuss...!” (Egyes kiadásokban „Kuss minoritár!”; minoritar = kisebbségi – román szó).

A bakter addigi megnyilvánulásai és a helyzet jellegére való tekintettel ez teljesen ért-hetetlen, megmagyarázhatatlan gesztus. Az egyetlen magyarázatot maga a bakter adja: „Most az egyszer nem csinállok neked bajt, a fene egen meg! De jegyezd meg magadnak, hogy mi vagyunk az urak! (saját kiemelésem – H.I.) Akik eddigelé annyi sok éven át el-nyomatásban éltünk, s jóformán beszélni sem volt szabad az érzelmeinket. Most azonban szabad lett! De ahogy mi voltunk, legyetek úgy ti is. Hadd kóstoljátok meg a rabigátok, s ne szabadjon beszélni érzelmeiteket! Érted-e, én megtiltom neked!” [272]

Az előzményeket, a más románokkal történeteket (Fuszulán és Surgyélán) figyelembe véve értelmezhető a bakter gesztusa, mégpedig úgy, mint tipikus román gesztus. Ugyanis a bakter által elmondottak magyarázzák a már leszerepelt két román pöffeszkedő, úrhat-nám magatartását.

Mindezek nem változtat lényegesen az sem, hogy a bakter megánja a magatartását: „a fene ette volna meg ezt a békétlenséget, hogy te magyar vagy, én pedig román s a harmadik ismét egyéb!” [273], ugyanis a laikus olvasó „nem mindig olyan érzékeny arra a kontextusra, amelyben a viselkedés létrejön [...], és gyakran figyelmen kívül hagyja a konszenzus információját.” (4)

Tehát a bakter tipikus román mivoltát emelheti ki az idézett rész, annál is inkább, mivel nem normatív helyzetről van szó, így a bakter viselekedésére az egyetlen lehetséges magyarázat – a sokkszerűen megnyilvánuló úrhatnámságra – csak az lehet, hogy a bak-ter is román.

Nem látom szükségesnek különösebben kommentálni a leírtakat. Mégis idézni szeret-nék néhányat azok közül a jelzők közül, melyekkel a romániai magyar főiskolások jelle-mezték a románokat (5): „önteltek”, „büszkék”, „dicsekvők”, „hangoskodók”, „lenézők”, „kihasználják a helyzetet”, „bosszúállók”, „melldöngetők”, „öndícsőítés”, „beképzeltség”, „uralkodó”, „tiránok”, „aljas”, „látszólag barátságos”, „parsivak” (román szó, hozzzvetőle-ges jelentése: sunyin, álnokul célratörő).

A felsorolt jelzők bármelyike ráillik az előbb ismertetett megnyilvánulásokra, helyze-tekre.

Más olyan elemeket is kiemelhetnénk, amelyek hozzájárulhatnak egy sztereotíp kép körvonalazásához, de mivel elsőrendűen nem az volt a célom, hogy az Ábel alapján kör-vonalazódó román képet mutassam be, úgy vélem, hogy az idézett példák is megfelő-képpen rávilágítanak arra, hogy milyen formákban és milyen mechanizmusokon keresz-

tül járulhat hozzá a regény a sztereotíp kép kialakításához, és implicite milyen módon hordozza a regény ezeket a sztereotípiákat.

Itt szeretném hangsúlyozni, hogy az elemzés szándéka szerint nem Tamásit mint író értékel; csak az Ábel-trilógia első két regényének részleges, „laikus” olvasata kíván lenni.

Nyilvánvaló, hogy az elemzett regények mindössze cseppek a tengerben, és az is lehetséges, hogy nem a legjobb példák. Semiképpen nem akarok nagy súlyt tulajdonítani az Ábel laikus olvasata közben körvonalazódó és az itt bemutatott *román-képnek*, és a regényt ártalmasnak nyilvánítani annak kapcsán, hogy a *románokról* egy, az előbbieken körvonalazott képet (gőgös, hatalmaskodó, úrhatnám nép) fogalmaz meg. Ha ilyen jellegű következtetésre jutnék, ugyanolyan abszurd lennék, mint azok, akik ártalmasnak tartják a *Pinokkiót* „mert az olaszok és a 'bérgyilkosok' közötti szoros kapcsolatot sugalmazza”. (6)

Egyértelmű, hogy a *románokról* alkotott kép (és a *románokkal* szembeni előítéletek) a szocializáció során, valamint a médiumok és a környezet összetett hatásának nyomán alakul ki és marad fenn, következésképpen nem tulajdonítható teljes egészében vagy túlnyomórészt egy szerzőnek vagy alkotásnak.

Ami lényeges és amire fel szerettem volna hívni a figyelmet az az, hogy a magaskultúra is lehet a sztereotípiák forgalmazója. Mi több, a magaskultúra, mivel társadalmi értékelésnek, megbecsülésnek örvend, bizonyos mértékig legitimálja is ezeket a sztereotípiákat.

A bajt nem a regényekben vagy a szerzőben kell keresni, hanem – hogy visszatérjünk a bevezetőhöz – a laikus és a beavatott olvasók közötti különbségben.

Ebből kiindulva fontos lehet, hogy az irodalomtanítás felfigyeljen az irodalmi művek által hordozott sztereotípiákra, és megfelelő kritikai készségeket alakítson ki a diákokban annak érdekében, hogy azok felismerjék és kivonják magukat ezek hatása alól.

JEGYZET

- (1) Nancy Cantor – Walter Mischel: Prototípusok a személyiségpercepcióban. In: Szociálpszichológia, Gondolat, Budapest, 1984. 325-329. p.
- (2) A szögletes zárójelben az oldalszám található. A szövegeket az Ábel 1973-as kiadásából idézem. (Tamási Áron: Ábel, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973.)
- (3) Nancy Cantor – Walter Mischel: I.m. 396. p.
- (4) Uo. 377. p.
- (5) A jelzőket egy feldolgozásban levő kutatás adatai közül válogattam. A felsorolt jelzők nem reprezentatívak, azokat válogattam ki, amelyek kapcsolhatók a példákhoz.
- (6) G. W. Allport: Az előítélet. Gondolat, Budapest, 1977. 298. p.

HORVÁTH ISTVÁN

Megmentendő lelkeink avagy magyar irodalom – magyar egyetem

Mostanában éppen másképpgondolkodunk. Ez is csak olyan, méretarányosan az egész nemzet tevékenységét magába foglaló fogalom, ahogy hajdan honalapítottunk, aztán tatárjártunk, hősvértőlpirosultunk, kuruckodtunk, labanckodtunk, elvtársacsáká-nyoltunk. Mikor megfelelő kezdőmondatot kerestem ehhez a szöveghez, mondhatta volna pontosabban, kis lovag alapon számbavettem egy egész Cyranói választékot; hogy „Uraim, midőn a szószékre lépek”... vagy: „Bolyai Egyetem nem volt, hanem lesz!” és: „Aki bevált fejőnként, az ettől alkalmas lesz-e földművelésügyi miniszternek is” és a többi, és a többi. Végül rájöttem, hogy én sem adhatom alább, mint hogy QUO USQUE TANDEM...?

Gondoljunk kicsit a közismert *Benczúr-képre*, melynek címe: II. Rákóczi Ferenc elfogatása; ahol még az öklömnyi fehér pincsikutya se túlon túl izgatott, egy szolgáló se vesztí